նալը, այլ փաստուած իրականութիւն։ Գալով փիւնիկին մասին, առ այժմ կ'անցնիմ, նպատակ ունենալով ուսումնասիրութեանս վերջը վերադառնալ։ Իսկ լոտասը (lotus) ըստ իս Զինաստանէն չենք առած այլ Եգիպտական կամ աւելի հաւանականութեամբ Ասորական քաղաքակրթութենէն, ինչպէս որ նախ Ցոյները եւ յետոյ Հռոմէացիք կամ Իտալացիք ալ փոխառին, որոնցմէ անցաւ Պարսկական հին արուեստին։ Ա. Ս.ի հետ համամիտ եմ որ Զինական անհամաչափ եւ բնապաշտ

Դրամ Մեծն Տիգրանի

արուեստը կը տարբերի գլխովին Հայկական ոչ բնապաշտ եւ համաչափ արուեստէն, ուր կրկնութիւնը՝ համաչափօրէն կը տիրապետէ. եւ ես համամիտ չեմ որ Զինականէն Հայկականին վրայ եղած որեւէ ազդեցութիւն Պարսկականին միջնորդութեամբ եղած ըլլայ. ահա թէ ինչու։

Արդարեւ Պարսիկ արուեստին գրական–բանաստեղծական ճիւղը ազդեց մեր գրականութեան այդ ճիւղին վրայ, իրաւ է նաեւ որ միայն այդ ճիւղը նկատելի կերպով զոյութիւն ունեցաւ եւ զարգացաւ մեր մօտ, մեր Կոստանդին Երզնկացիները, Յովհաննէս Թլկուրանցիները, Խաչատուր Կեչառեցիները, Գրիգորիս Աղթամարցիները, Քուչակները, Ֆրիկները, Առաքելները՝ մանրանկարները կ'երեւան Խայամի, Հաֆըզի, Սաատի, Ճամիի, Ասարի, Ազդարի, եւայլն Պարսիկ բանաստեղծներուն, ու ասիկա ունէր իր պատճառը։ Հայկական տաղասացական այս արուեստը զարգացաւ ԺԴ դարուն եւ անկէ վերջ մինչեւ ԺԶ դար տեւելով։ ԺԴ դարէն առաջ արդէն Պարսիկ տաղասացական արուեստը զարգացած եւ իր բարձրութեան հասած էր. որուն ի՛նչ ծագում ունենալը հոս նշանակութիւն չունի. սա որոշ է որ բացարձակապէս տիրապետող Պարսիկ–Թուրք–Մոնկոլ–Թաթար Մահմետական միակ գրականութիւնն էր, ըլլալով նաեւ գոյութիւն ունեցող միակ գրականութիւնը այդ հողամասին մէջ, եւ գրականութեան ծարաւի Հայը պէտք ունէր գրական ակի մը՝ գոհացընելու համար իր ճաշակի պապակը. տրուած քաղաքական պայմաններուն տակ ստեղծագործել կարելի չէր։ Բիւզանդականը եւ քրիստոնեայ Ասորականը մեռած, մարած էին։ Արաբականը նոյնպէս հին, եւ մնացած ըլլալով գիտութեան յատուկ, որով անմատչելի էր եւ դժուարիմաց իր խրթին լեզուով, դժուարիմաց նիւթերով, գրեթէ տաղասացին անմարսելի. անդին կը մնար Պարսկականը, աշխարհագրական կերպով մօտ, լեզուաւ եւ գաղափարներով ծանօթ եւ դիւրահասկնալի, տուն տալով փիլիսփայութեան մը որ մխիթարիչ էր, մեր հոգեկան–բարոյական փլուզումի այդ շրջանին որ ԺԴ դարէն սկսեալ պատմական տխուր դէպքերու շարքով մեր աւանդական բարոյապաշտութիւնը եւ հոգեպաշտութիւնը մահացու կերպով հարուածուեցաւ եւ մենք մեր իշխաններուն, երազներուն, դիտումներուն հակասող դառնաղէտ իրական երեւոյթներուն ազդեցութեան տակ ճնշուեցանք փնտռելով նոր յեցակէտ մը, Նարեկացիէն, Ներսէսներէն վերջ. ատիկա գտանք ԺԴ դարէն յետոյ ու հետեւեցանք Պարսիկ իրապաշտական, աշխարհիկ գրական արուեստին, ուժ տալով մեր տաղանդին այս ուղղութեամբ ելքին. ատիկա ամենէն դիւրինը գտանք կամ կարծեցինք գտած ըլլալ։

(Շարունակելի) Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԽԱԼՏԷԱԿԱՆ ԱՆՏԻՊ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ՎԱՆԻ Ս. ՊՕՂՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՄԷՋ[1]

Խալտէական արձանագրութեան վերաբերող նիւթերուն մէջ, որոնք կը պատկանին Յարեթեական գիտութեանց համալսարանին, կը գտնուի (անտիպ Corpus Inscriptionum Chaldicarum)[2] արձանագրութիւնը Իշպուին Մինուասի՝ Վանի Ս. Պօղոս եկեղեցւոյն մէջ։ Արտաքին տեսքէն դատելով կը հետեւցընենք որ ունինք կոթողին վերի մասը սկզբնական 18 տողերով։ Գրութիւնը քիչ մը խանգարուած է հէտագային դրոշմուած հայկական խաչով, այնու հանդերձ կրնայ վերանորոգուիլ լիովին այն մասերուն մէջ որոնք հասած են մեզի։ Քալանթարի ճանապարհորդական օրագրութենէն կը գտնենք հետեւեալ յիշատակութիւնը արձանագրութեան մասին. «Վան. Ս. Պօղոս եկեղեցի. սեպագրութիւն կրող քարը ագուցուած է եկեղեցւոյ հարաւային պատին»։

Դժբախտաբար չի յիշեր տարածութիւնը կոթողին եւ ոչ ալ լուսանկարը յաջող է։ Արձանագրութիւնը կ'աւանդէ Ուիթերու, Լուշայի եւ Կատարցայի նուաճումները, այսինքն այն երեք անձերու կամ ցեղերու ընկճումը որոնց կը վերաբերի ուրիշ արձանագրութիւն մըն ալ նոյն եկեղեցիէն (տպուած Sayceէն 31 թուով եւ C. I. Ch թ. 13ի տակ յիշատակուած)։ Մեր բնագիրը լիովին կը զուգադիպի երրորդ արձանագրութեան մը՝ հրատարակուած C. F Lehmann–Hauptի կողմէ C. I. Ch մէջ թ. 14ով. սակայն ինչպէս քարին տեսքը, նոյնպէս նաեւ բառերու կարգը տողերու մէջ՝ չեն թոյլատրեր նոյնացնել երկու վերոյիշեալ արձանագրութիւնները։ Անտարակոյս մենք գործ ունինք երկու տարբեր արձանագրութեան հետ որ նոյն նիւթին շուրջ կ'անդրադառնան։ Այդ յիշուած երեք արձանագրութիւնները անձուկ կերպով կապուած են իրարու բովանդակութեամբ եւ կը պատկանին նոյն թագաւորներու գահակից եւ գործակից Իշպուինի եւ Մինուասի։

Անոնցմէ այստեղ հրատարակուած երկու վերջինները՝ (Lehmann–Hauptի թ. 14), դատելով իրենց պահպանուած մասերէն՝ ընծայուած են մասնաւորապէս արշաւներու դէպ ի Ուիթերու, Լուշա եւ Կատարցի։ Առաջինը (թ. 14 Lehmannի) կը գտնուի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին Կիսնենց գիւղին (Բասըմ–օղլու). եւ այժմ նոյն եկեղեցիի սիւնին իբրեւ խարիսխ կը ծառայէ. երկրորդը (ներկան), ինչպէս ըսինք, ագուցուած է Ս. Պօղոս եկեղեցիի հարաւային պատին. երրորդը Վանի նոյն եկեղեցիէն՝ (ընդօրինակուած Layardէն) գտնուած է կոթողի երկու կողմերուն վրայով եւ ագուցուած եկեղեցիի պատին մէջ։ Այս վերջին արձանագրութեան մէջ՝ բացի երեք անուններէ՝ կը յիշուի չորրորդ մըն ալ Etiuqini թագաւորականներու գաղափարանիշով հանդերձ։

Ակնյայտնի է որ այս արձանագրութեանց մէջ խօսքը կամ թագաւորներու շուրջն է՝ որ կը կրեն այդ չորս անունները, կամ արշաւանքներու մասին այն թագաւորներուն՝ որ կ'իշխեն վերոյիշեալ ցեղե-

1. Доклады Академии Наук С С С Р 1930. (Comptes rendus de l'Académie des Sciences de U. R. S. S.) Լենինկրատ. 1930. տեսք B. թ. 8, էջ 143։

2. C. F. Lehmann-Haupt, Corpus Inscriptionum Chaldicarum. Textband und Tafelband, I Lief. Berl. – Lpz. 1928.

ԲԱԶՄ. ՅՈՒԼԻՍ–ՕԳՈՍՏՈՍ 1931

Спец. Отдел Гос. Публичная Б-ка СССР
ՀԱՅ. ԽՍՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Публичная Б-ка АРМЯССР
digitised by A.R.A.R.@

բուն կամ նահանգներուն։ Բայց որովհետեւ նոյն Etiuni եւ Luma անունները անաւանագոյն խալտիական արձանագրութեանց մէջ Արգիտիս Ա. թագաւորին վերագրուած են նաեւ յատկացուցիչ երկիրներու անուններով, կարելի է ենթադրել թէ երկիրներու եւ ցեղերու անունները կը զուգադիպէին տիրող գահակալներու անունց հետ։

Ուիթերու, Լուշա եւ Կատարցի անունները կը հանդիպին Արգիստիս Ա. արձանագրութեան մէջ որ կը գտնուի Վանի Ս. Սահակ եկեղեցին, ուր զանազան արշաւանքներու նկարագրութեանց մէջ կը յիշուին նաեւ այս երեք անունները՝ Երախ, Կուլութա եւ Ապունի անունց հետ։

Նոյն թագաւորին ժամանակագրական արձանագրութեան մէջ կան յիշատակուած իբրեւ նահանգներ՝ Կատարցի եւ Ուիթերու, սակայն առաջինը անջատուած Իշքիկուլու նահանգէն։

Այսու կ'որոշուի առաւելագոյն ճշտութեամբ Կատարցայի բուն տեղը այսինքն Լենինականի քովերը Երախին եւ Լդիունիին մօտ՝ դէպ ի հիւսիս։ Վերջինը կը հաստատուի բովանդակութեամբ խորխորական ժամանակագրութեան ուր Արգիստիս կ'ըսէ. «Անցնելով Լդիուռնի երկիրը, ես նուաճեցի Երախ նահանգը, Կատարցի նահանգը բաժնելով զանոնք Իշքիկուլի երկրին»։

Կատարցիի, Լուշայի եւ Ուիթերուի մերձաւորութիւնը Երախին հետ կը հաստատուի վերը յիշուած Արգիստիսի արձանագրութեամբ որ Վանի Ս. Սահակ եկեղեցւոյն մէջ է։

Հետեւաբար Իշպուին–Մինուասի երեք արձանագրութեանց բովանդակութեան վերլուծումը կը թոյլատրէ նախ՝ լրացնել Անդրկովկասի քարտէսը խալտէական արշաւներուն, երկրորդ՝ պնդել թէ խալտէացւոց առաջին արշաւանքը ներկայ Հայաստանի հիւսիսային կողմերը եղած է Արգիստիս Ա. եւ Սարդուր Գէն շատ առաջ. եւ թէ՝ ոչ միայն Մինուաս այլ եւ իրեն Իշպուին հայրը մասնաւոր կարեւորութիւն կու տային արշաւանքներուն՝ դէպ ի Կովկասեան զոյգ գետերը։ Այս գաղափարը շատ համոզիչ կը թուի եթէ նկատի առնենք որ մեզի հասած Իշպուին Մինուասի անուամբ եօթն արձանագրութիւններէն երեք վերոյիշեալները ընծայուած են Լդիունիի հիւսիսային նահանգներու արշաւանքներուն, մինչդեռ ցարդ կը կարծէին թէ Մինուաս դէպ ի Անդրկովկաս ճանապարհ բացաւ բռնելով Արարատի հիւսիսային կողերը Թաշպուրանի քով։

Սեպագրութեան (որ Թ. դարու թուականը կը կրէ) բովանդակութիւնը և թարգմանութիւնը հետեւեալն է.

«Խալտ աստուծոյ իշխանների Իշպուին որդի Սարդուրի, Մինուաս որդի Իշպուինի այս կոթողը կանգնեցին. Խալտ աստուծոյ մենք աղօթքով դիմեցինք. իրեն անչափ բարեգթութեամբ ընկճեց Ուիթերու, ընկճեց Լուշան, ընկճեց Կատարցին. Մեծ է Խալտ աստուածը, Խալտ աստուածը մեծ է իր զթութեամբ. Խալտ աստուծոյ փառքին համար ուղղուեցանք մենք Լուշայի աշխարհը Սարդուրի որդւոյն Իշպուինի, Իշպուինի որդւոյն Մինուասի համար նուաճելով զայն։ Իշպուին մեծ է, Մինուաս մեծ է։ Զօրք 66 կառքերէ, 460 ձիաւորներէ, 15,790 հետեւակներէ զրկեցի ես պարգեւներով Խալտ աստուծոյ»։

(Թրգմ. Ռուսերէն) Գ. Ք. Ի. ՄՆՇԱՆԻՆՈՎ

ԱՏՐՊԵՏԻ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՅԻՍՆԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԵԱՆԸ

(1881-1931)

Կը տեղեկանանք որ, հաւանօրէն սեպտեմբերին, Լենինականի մէջ պիտի տօնուի յիսնամեայ յոբելեանը Ատրպետի գրական ու հանրային գործունէութեան։

Հակիրճ տողերու մէջ կ'ամփոփենք յարգելի յոբելեարին կեանքն ու գործը։

Ծնած է Կարս 1850ին. 1869-1878 զինքը կը տեսնենք ուսանող ի Բաղէշ, Ալէքսանդրապոլ, Կ. Պոլիս՝ Վիեննական Հարց Վարժարանը, հուսկ Օսմանեան Լիկէոնին մէջ։

1881ին կը սկսի ուսուցչական եւ հանրային կեանքը Կարսի մէջ. իսկ 1893էն ասդին կը նուիրուի դատարանական գործերու վարչութեան ու կը մնայ երկար տարիներ նոյն պաշտօնավարութեան մէջ։

Իր հասարակական ասպարէզին սկիզբէն արդէն կը սկսի իր գրական գործունէութիւնն ալ, որուն երախայրիքը կ'ըլլայ խեւ կարապետը։ Այսպէս կը շարունակէ մշակել վիպական ճիւղը տալով մեզի հետզհետէ Աշնան, Ղադի, Թուղումբաջիներ, Խալիֆար, Քօռ Եղիկ, Բերատայի Առաքելը, Վիւրեալայի գաղտնիքը, Ջաւահիր։

Ատրպետ ցանցառօրէն մշակած է թատերական ճիւղը իր Շուշանով, Սարդարիով եւն։ Ունի դարձեալ վիպական պատկերներ, ինչպէս Ժառանգներ, Շիանոց, եւ դեռ երկար շարք մը վէպիկներու եւ պատկերներու՝ Գիւղհանրէյ, Կաղ Նազօ, Խառա–Խրիա, Սօֆրա, Ոսկէ Որդին, Կուռաբ, Սեւ քաղաք, Ծպտեալ Սուլթան, Փաշա եւն։

Ատրպետ աշխատակցած է նաեւ ազգային զանազան թերթերու, ինչպէս Մուրճ, Մշակ, Ազբիւր, Տարազ, Գաղափար, Կոչնակ, Գեղունի, եւն։ Առաջինէն ազգային Ատրպետի վէպը պիտի ուզէինք զետեղել Բաֆֆիի եւ Ահարոնեանի միջեւ։ Ինչպէս Մուրճ, Մշակ, Ազբիւր, Տարազ, Գաղափար, Կոչնակ, Գեղունի, եւն։ Ատրպետի գրական ու պատմութիւնը ներշնչուած է կարծես. այս տարբերութեամբ սակայն որ իր մշակած հոգին ու պատմութիւնը ներշնչուած է կարծես. այս տարբերութեամբ սակայն որ իր մշակած նիւթը աւելի նոր է, իր դարուն իրական եւ ապրուած կեանքը՝ ցաւի եւ գերութեան տխուր